

(بررسی تطبیقی شاخص های توسعه ی پایدار شهری با تعالیم اسلامی)

نیما صادقزاده^۱، میلاد عیدیوندی^{۲*}

۱- عضو باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز، تهران

عضو هیئت علمی موسسه غیر انتفاعی پیام گلپایگان، اصفهان

عضو انجمن نوشهرگرایان آمریکا، N.sadeghzadeh@ut.ac.ir

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی معماری موسسه غیر انتفاعی گلپایگان ، Milad.ad6@gmail.com

چکیده

بیش از پنجاه درصد جمعیت دنیا در مادر شهرها، کلانشهرها و مناطق شهری زندگی می کنند. به همین دلیل بررسی اصول توسعه ای در حوزه توسعه پایدار شهری از اهمیت بالقوه ای، نسبت به حوزه های دیگر پایداری، برخوردار است. در واقع شهرها مصرف کننده اصلی منابع طبیعی و درمقابل تولید کننده بزرگ آلودگی ها و آلاینده ها هستند، که این خود باعث به خطر افتادن محیط زیست انسانی و دیگر موجودات این کره خاکی می شود. علاوه بر این، حوزه های اجتماعی و اقتصادی از مهمترین عناصر پایداری هستند، که در صورت عدم تدبیر، در زندگی مردم حال و آینده، خلل ایجاد میکند. توسعه بی رویه و بدون برنامه شهرها موجب به خطر افتادن این حوزه ها می شود که زندگی انسان امروزی بدون وجود آنها مقدر نیست چه برسد به مردمان آینده. از آنجایی که دین اسلام و تعالیم قرآنی جهت هدایت بشر تا رسیدن به حد کمال آمده است، در جنبه های مختلف زندگی راه حل هایی دارد که توسعه ی پایدار از آنها مستثنی نیست. کتاب قرآن که برنامه ای برای زندگی عالم بشریت ارائه می کند، بارها در مورد رابطه ی انسان با انسانها و همچنین با محیط پیرامونش سخن به میان آورده است. در یکی از آیه های این کتاب آسمانی او را به اطاعت از کلام الهی، پیامبر، و حاکم اسلامی مشخص شده از جانب خدا و پیامبرش را واجب دانسته است. از این رو جهت **بررسی تطبیقی** شاخصه های توسعه ی پایدار شهری با تعالیم اسلامی، به قرآن، روایات، احادیث و سخنان علما دینی استناد می شود.

واژه های کلیدی: پایداری، توسعه ی پایدار، توسعه پایدار شهری، اسلام و پایداری

۱- مقدمه

پایداری و توسعه ی پایدار واژه ای است که عمرش به نیم قرن نمی رسد. واژه ای که از اجلاس ریو تا نشست توسعه ی هزاره ۲۰۰۰ و نشست توسعه ی پایدار ۲۰۱۵ سازمان ملل مورد توجه و اهمیت قرار گرفته، به گونه ای که ادامه حیات بشری به عملی شدن این واژه وابسته است. فقر، گرسنگی، عدم وجود آموزش ابتدایی همگانی، نابرابری جنسیتی، مرگ کودکان، عدم سلامت مادران، ایدز و بیماری های دیگر، نابودی محیط زیست، و عدم مشارکت کشورها در توسعه عوامل تهدید کننده ای بود، که به عنوان هشت هدف نشست توسعه ی هزاره در سال ۲۰۰۰ مشخص شد و کشور های عضو سازمان ملل متعهد به مقابله ی با آن عوامل شدند. در سر رسید تاریخ آن بیانیه ی در سال ۲۰۱۵ تا حدی به اهداف سند چشم انداز پانزده ساله نزدیک شدیم اما هنوز با چالش های زیادی از جمله: محیط زیست، بقای کودکان، مرگ و میر مادران، تحصیلات ابتدایی، آب و فاضلاب، کودکان فقر و کاهش کمک رسانی های بین المللی روبرو هستیم. (سند توسعه ی پایدار، ۲۰۱۵). توسعه ی پایدار دارای جنبه های مختلفی است و برای رسیدن به توسعه ای پایدار می بایست به صورت دقیق و جداگانه، یک حوزه ی خاص مورد ارزیابی و بررسی قرار گیرد.

۲- ادبیات پایداری

پایداری به عنوان وجه وصفی توسعه ، وضعیتی است که در آن مطلوب بودن و امکانات موجود در طول زمان کاهش پیدا نمی کند و از کلمه Sustenere ، (Sus ، یعنی از پا بین و Tenere یعنی نگهداشتن) به معنای زنده نگهداشتن یا نگهداشتن گرفته شده است (اسدپور، ۱۳۸۵:ص ۶۷) ، که بر حمایت یا دوام بلند مدت دلالت میکند. در فرهنگ معین این واژه به معنای پایدار بودن و مقاومت از مصدر "پایش" به معنای پایداری کردن و استقامت نشان دادن است. در لغت نامه دهخدا پایداری به معنای با دوام و ماندنی آمده است (لغت نامه دهخدا، ص ۴۷). پایداری در معنای وسیع خود به توانایی جامعه ، اکوسیستم یا هرسystem جاری برای تداوم کارکرد در آینده نامحدود اطلاق می شود ، بدون اینکه به طور اجبار در نتیجه تحلیل رفتن منابعی که سیستم به آن وابسته است یا به دلیل تحمیل بار بیش از حد روی آنها ، به ضعف کشیده شود. (Gilman R, 1996). کلمه پایا به معنی ثابت، باقی و پاینده و پایدار به معنی ثابت، با ثبات، دائم ، باقی، استوار، پابرجا ، جاودان، ماندنی در مقابل رفتنی به کار رفته است (مفیدی ، اخترکاوان، ۱۳۸۶:ص ۶).

از دیدی دیگر حیات در نفس خود و اجد ارزش است ، مطالبات حیات حفظ و احیای محیط زیست برای آینده را الزامی می سازد و از این طریق توسعه امروز را به توسعه فردا پیوند میزند . بنابراین می توان گفت که پایداری نوعی عدالت توزیعی است، تقسیم عادلانه فرصتهای توسعه بین نسلهای کنونی و آینده از یک سو و همه شمول بودن آن از سوی دیگر همه شمول به معنای قدرت بخشیدن به مردم و به معنای حمایت و توجه به تمامی حقوق انسانی است، اعم از حقوق سیاسی ، حقوق اقتصادی ، حقوق اجتماعی و غیره (UNDP, 1994).

۳- توسعه ی پایدار:

در اوایل ده ی ۱۹۹۰، و به طور مشخص از کنفرانس ریو، ضرورت بازنگری روال توسعه ی جهانی با نگرش توسعه ی پایدار پذیرفته شد، توسعه ای که نیازهای کنونی را بدون کاستن از توانایی های نسلهای آینده در برآوردن نیازشان پاسخگو است (WCED, ۱۹۸۷). در تعریفی دیگر توسعه ی پایدار شیوه ای از توسعه است که در عین رفع نیازهای جامعه ی کنونی ، از توانیهای نسلهای آینده در برآوردن نیازهایش نمی کاهد (اسدپور، ۱۳۸۵). در واقع اصول توسعه ی پایدار به مقابله با الگوهای تولید و مصرف منابع که به اتمام ذخایر و تخریب محیط زیست انسانی می انجامد ، می پردازد. و تنها توسعه ای را تایید می کند که به بهبود کیفیت زندگی انسانها چه در زمان حال و چه در زمان آینده، را بدون هیچ کم و کاستی تامین کند.

توسعه ی پایدار، توسعه ای است که به موجب آن هر نسلی، آب و هوا و منابع زمین را حفظ کند و آن گونه است که فرآیند توسعه که در آن مصرف منابع طبیعی و زیست محیطی نسل کنونی، سبب کاهش امکان مصرف این منابع توسط نسلهای آینده نشود (پرمن، ۱۳۸۲:ص ۱۰۸). در این نگاه، مفهوم فلسفی توسعه ی پایدار مبتنی بر عدالت اجتماعی درون و برون نسلی، در استفاده از منابع است. رپتو نیز ایده اصلی پایداری را شریطی می داند که تصمیمات خارجی به دورنمای حفظ یا بهبود زندگی آیندگان صدمه ای نرساند (متوسلی، ۱۳۸۲:ص ۵۳).

توسعه ی پایدار مستلزم فرآیند تغییر در استفاده از منابع، هدایت سرمایه گذاری ها، جهت گیری توسعه تکنولوژی و تغییرات نهادی است که با نیازهای حال و آینده سازگار باشد، یعنی صرفه جویی در منابع کمیاب و تدبیر بسیار در استفاده از منابع فراوان و تجدیدپذیر(زاکس، ۱۳۷۴:ص ۳۵). از دیدگاهی دیگر می توان گفت توسعه ی پایدار زمانی تحقق می یابد که مؤلفه های اقتصاد، محیط و اجتماع در تعامل با یکدیگر باشند. (ایروانی، ۱۳۸۵:ص ۳). باتوجه با تعاریف بیان شده توسعه ی پایدار را میتوان اینگونه تعریف کرد : توسعه ای که عامل تهدید کننده محیط زیست، اجتماع انسانی و اقتصاد مردم حال و آینده نباشد بلکه شرایط را برای آیندگان بهبود بخشد.

۴- توسعه ی پایدار شهری

بر اساس گزارش ۲۰۱۴ "دورنمای شهرنشینی جهان" امروزه ۵۴ درصد جمعیت جهان در شهرها زندگی می کنند و انتظار می رود این میزان تا سال ۲۰۵۰ به رقم ۶۶ درصد برسد (مرکز اطلاعات سازمان ملل متحد). این توسعه بی رویه سبب شده است که بسیاری از برنامه ریزیها پاسخگوی مشکلات متعدد نباشند و شهرها و ساکنان آنها با تنگناهای متعددی چون گسترش بی حد ابعاد کالبدی، سلطه ی حرکت سواره، جدایی محل کار از مسکن، جدایی محل کار و محل گذران اوقات فراقت، دوری از طبیعت، کاهش فضاهای باز و با هویت مواجه سازد (صابری فر، ۱۳۸۳).

با این تفاسیر راهبردهایی که شهرها در مسیر توسعه پیش رو دارند، عبارت اند از: توسعه ی پایدار از طریق برنامه ریزی کاربری زمین، زنده سازی مجدد شهر، ساختمانهای پایدار، انرژی و شکل شهر، حمل و نقل پایدار انتشار آلودگی و شکل شهر و به خصوص تراکم در رسیدن به پایداری (صابری فر، ۱۳۸۳). مفهوم اصلی توسعه ی پایدار از دیدگاه پیترو هال، شکلی از توسعه ی امروزی است که توان توسعه ی مداوم شهرها و جوامع شهری نسلهای آینده را تضمین کند (Hall, 1993: p 22).

۵- شاخص های توسعه ی پایدار شهری

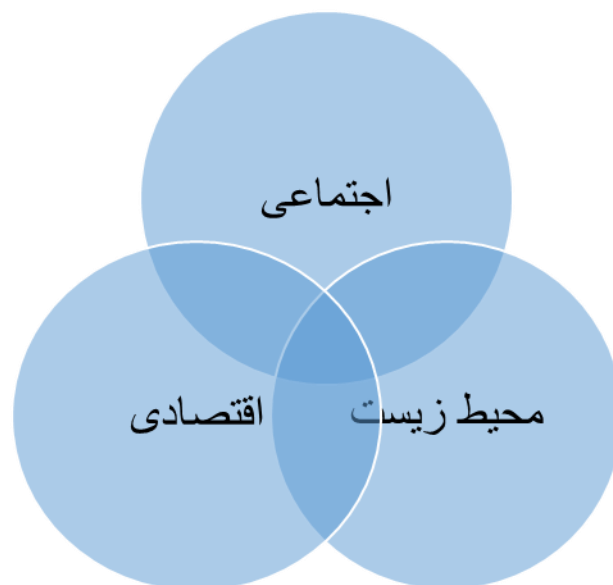
در کتابی که در سال ۱۹۹۷ در آمریکا با عنوان پایداری، محیط زیست و توسعه ی شهری منتشر شد، نویسندگان تمایل زیادی به بحث های کلی و تعاریف جهانی نداشتند. بحث بر سر مفاهیم ممکن است باعث بروز چالشها و ابهامات زیادی شود اما در عین حال میتواند به تحلیل مفهوم توسعه و شرایط اجتماعی و سیاسی مربوط به آن منجر گردد. مطالب این کتاب تحت الشعاع مسائل مطرح شده توسط ساترویت قرار گرفته است، وی اظهار داشت که توسعه ی شهری پایدار بخشی از مطالعات توسعه است که با علوم اقتصادی، سیاسی و جامعه سناسی ارتباط دارد و در مباحث تئوری و عملی سیاست های اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی باید مورد تلفیق و توازن قرار گیرد (پاگ، ۱۳۸۳: ص ۸۳).

از نظر کالبدی، توسعه ی پایدار شهری یعنی، تغییراتی که در کاربری زمین و سطوح تراکم جهت رفع نیازهای ساکنان شهر در زمینه ی مسکن، حمل و نقل، اوقات فراقت و غذا به عمل آید تا در طول زمان شهر را از نظر زیست محیطی قابل سکونت و زندگی نماید (هوای پاک، آب آشامیدنی سالم، اراضی و آبهای سطحی و زیر زمینی بدون آلودگی و غیره) و از نظر اقتصادی بادوام (اقتصاد شهری هماهنگ با تغییرات فنی و صنعتی جهت حفظ مشاغل پایه ای و تامین مسکن مناسب در حد اسطاعت ساکنان، با بار مالیاتی سرانه ی عادلانه) و از نظر اجتماعی همبسته (الگوی کاربری اراضی همبستگی اجتماعی و احساس تعلق شهروندان به میراث های شهر را ارتقا خواهد داد) نگه دارد. (Mukomo, 1996: p 266). به بیان دیگر، توسعه ی پایدار زمانی تحقق می یابد که مؤلفه های اقتصاد، محیط و اجتماع در تعامل با یکدیگر باشند. (ایروانی، همان: ص ۳). در نتیجه می توان شاخصه های اصلی توسعه پایدار شهری را میتوان به سه دسته تقسیم نمود که عبارتند از:

۱- شاخص محیط زیست

۲- پایداری اقتصادی

۳- پایداری اجتماعی

شکل ۱: عوامل پایداری شهری در تعامل با یکدیگر

۵-۱- شاخص زیست محیطی

با پیشرفت علم و استفاده ی هر چه بیشتر از منابع طبیعی و سوخته های فسیلی برای تولید تکنولوژی و در نهایت رسیدن به سودهای هنگفت، تعادل میان زندگی انسان و محیط زیست وی از بین رفت که پیامدهای ناشی از آن را می توان در نازک شدن لایه اوزن، انقراض گونه های جانوری، آلودگی آب و هوا و عوامل تهدید کننده ی زندگی انسان امروزی مشاهده کرد. شاخص محیط زیست در توسعه ی پایدار شهری از اهمیت ویژه ی برخوردار است، زیرا دیگر فعالیتهای اجتماعی و اقتصادی پایدار در آن شکل می گیرند.

شهر به عنوان یک واحد اکولوژی رابطه دقیق میان انسان و محیط را در خود نهفته دارد. حفظ منابع پایه در سطوحی که توانایی نسل آینده را در برآورده کردن نیازهایشان سلب نکند. و یا حفظ یا ارتقا ظرفیت، کیفیت و انعطاف اکوسیستم است. این شاخص از توسعه پایدار شهری را طریق کاهش مصرف منابع و انرژی، کاهش حجم ضایعات کاهش آلودگی و ... تقویت می شود. (سپهوند، عارف نژاد، ۱۳۹۲: ص ۴۹)

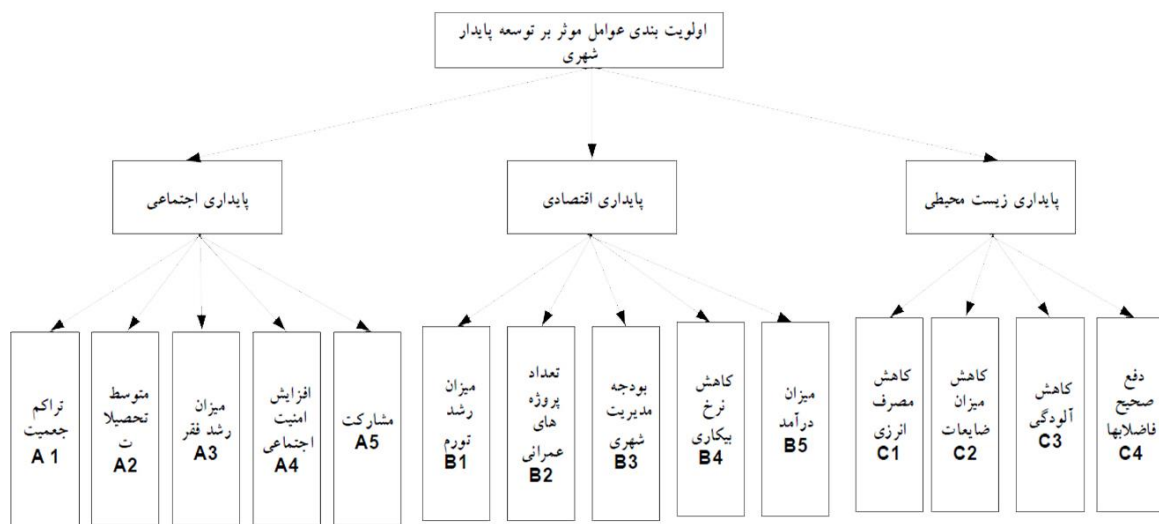
۵-۲- پایداری اقتصاد

شهرها به عنوان یک سیستم در عصر جهانی شدن و دهکده جهانی و ارتباطات به ناچار در جهت تداوم بقا، نیازمند گسترش ارتباطات با سطوح منطقه ای ملی و جهانی خواهند بود و در جهت حفظ شرایط پایداری شهر در طول زمان از نظر اقتصادی شهرها نیاز خواهند داشت که در تدوین راهکارهای توسعه ی خود و زیرساختهای اقتصادی خود به گونه ای عمل نمایند که بتواند بیشینه ی استفاده را از موقعیت ها پتانسیل های خود در ابعاد مختلف محلی، ملی و بین المللی در جهت تداوم کیفیت بیشتر زندگی ساکنانشان ببرند (فرخلو، حسینی، ۱۳۸۵: ص ۱۶۵). این شاخص بر حفظ یا ارتقا شرایط اقتصادی تاکید دارد. معیارهای اقتصادی ارتباط محکمی با فرآیند شکلگیری سیاستهای اقتصادی دارند. پایداری اقتصادی مبتنی بر ترکیبی از مولفه های اقتصادی مربوطه مانند بودجه مدیریت شهری، میزان رشد تورم، تعداد پروژه های عمرانی، اشتغال رسمی و غیر رسمی، بیکاری و ... است. (سپهوند، عارف نژاد، همان: ص ۴۹)

۵-۳- پایداری اجتماعی

تک تک افراد یک جامعه ، سرمایه های اجتماعی را می سازند و ذخیره های از منابع اجتماعی و انسانی هستند. توسعه هم می تواند این منابع اجتماعی را ارتقا دهد و هم آنرا نابود سازد. برای مثال بسیاری معتقدند که شکل توسعه ی اقتصادی که توسط کابینه ی تاچر و ریگان در انگلستان و آمریکا دنبال می شد، از نظر اجتماعی ناپایدار بوده و سرمایه ی انسانی و اجتماعی را علاوه بر صدمات وارده بر محیط طبیعی تخریب کرده است (شکوئی، ۱۳۷۳: ص ۴۳۹). پایدار اجتماعی فرآیندی دراز مدت می باشد که به واسطه ارگانهای رسمی و غیر رسمی در جامعه تحقق می یابد. توسعه پایدار شهری زمانی پویا خواهد بود که با توسعه اجتماعی و فرهنگی هماهنگ باشد. برخی معیارهای پایداری اجتماعی که در توسعه پایدار شهری مورد توجه قرار میگیرند عبارتند از میزان رشد فقر، متوسط تحصیلات، تراکم جمعیت در مناطق مختلف شهر، تعداد مراکز فرهنگی و... (کاظمی، ۱۳۷۹: ص ۷۳)

دو مفهوم پایداری شهری و توسعه پایدار شهری غالباً به دلیل نزدیکی معنی آنها به جای یکدیگر به کار می روند برای تمایز بین این دو باید توجه نمود که کلمه توسعه در (توسعه پایدار شهری) نشانگر فرآیندی است که در طی آن پایداری اتفاق می افتد اما پایداری در (پایداری شهری) مجموعه ای از وضعیت های است که در طول زمان دوام دارد (لقای و محمدی زاده، ۱۳۸۷: ص ۳۶). توسعه پایدار شهری کاهش نابرابریها و حرکت به سوی عدالت اجتماعی است، توسعه پایدار شهری یعنی برقراری عدالت در شهر و برخورداری همه شهروندان از نیازهای اولیه از جمله غذا، اشتغال، مسکن و عدالت (شکوئی، ۱۳۸۲: ص ۱۳۵).

شکل ۲: اولویت بندی عوامل موثر بر توسعه ی پایدار شهری با روش AHP (سپهوند، عارفنژاد، همان: ۵۳)

۶- اسلام و توسعه ی پایدار

از انجایی که دین اسلام و تعالیم قرآنی جهت هدایت بشر تا رسیدن به تعالی آمده است، در جنبه های مختلف زندگی نقطه نظرانی اساسی دارد که توسعه ی پایدار از آنها مستثنی نیست. کتاب قرآن که برنامه ای برای زندگی عالم بشریت ارائه

می کند، بارها در مورد رابطه ی انسان ها با انسانها و همچنین با محیط پیرامونش سخن به میان آورده است. مسلمانان معتقد اند که کتاب آسمانی آنها محدود به زمان و مکان خاصی نیست و آموزه های آن را میتوان در تمامی جنبه های زندگی به کار بست. در یکی از آیه های این کتاب آسمانی انسان را به اطاعت از کلام الهی، پیامبر، و حاکم اسلامی مشخص شده از جانب خدا و پیامبرش را واجب دانسته است. از این رو جهت بررسی تطبیقی شاخصه های توسعه ی پایدار شهری با تعالیم اسلامی به قرآن، روایات، احادیث و سخنان علما دینی استناد می شود.

ارزیابی تعریف رایج توسعه نشان می دهد که این تعریف مبتنی بر نگرش مادی به حیات است . آن چه انسان معاصر از توسعه می فهمد ، از پیشرفت و رفاه مادی و از مرزهای این دنیا فراتر نمی رود . بر پایه این نگرش و جهان بینی ، توسعه با همه شاخصه هایش ، از دایره رفاه مادی در نمی گذرد . اما در جهان بینی اسلامی ، وضع فرق می کند . در چهارچوب بینش اسلامی ، انسان موجودی است که از جسم و روح ترکیب یافته و افزون بر نیازهای مادی ، خواست های معنوی نیز دارد ؛ پس زندگی وی در میان دیوارهای این دنیا محدود نمی شود ، بلکه او موجودی است ابدی که مراحل حیاتش متفاوت هستند . اسلام ، ذاتا ، شیوه ای برای توسعه و تکامل ؛ برنامه ای برای تأمین نیازهای مادی و معنوی انسان ؛ و طرحنامه ای جهت برآوردن خواسته های دنیایی و آخرتی او است ، به گونه ای که از رهگذر آن ، انسانیت بتواند به جایگاه نمونه و سعادت مندانه حیات بشری ارتقا یابد. (محمدی ری شهری، ۱۳۹۱:ص ۲۲).

۷- وجه تشابه

در ابتدای بحث به آیه ۷۷ سوره ی قصص اشاره میشود که در آن خداوند می فرماید: و در آنچه خدا به تو داده، سرای آخرت را بطلب؛ و بهرهات را از دنیا فراموش مکن؛ و همان گونه که خدا به تو نیکی کرده نیکی کن؛ و هرگز در زمین در جستجوی فساد مباش، که خدا مفسدان را دوست ندارد. (الْقَصَص ۷۷). در این آیه خداوند به صراحت انسان را در مورد آنچه به وی داده است مسئول میدانند و حدی میانه (نه رها کردن دنیا برای آخرت و نه رها کردن آخرت برای دنیا) برای وی مشخص می کند. انسان را دعوت به نیکی به هم نوع، و فساد در زمین ، و تخریب آنرا نهی می کند. این آیه نشان دهنده اهمیت پایداری و همچنین مسئول بودن انسان در مقابل زمین است. به گونه ای که خداوند می فرماید : مفسدان را دوست ندارد. در آیه ای دیگر میفرماید: اوست که شما را از زمین آفرید، و آبادی آن را به شما واگذاشت (هود، آیه ۶۱) در این آیه علاوه بر حفظ محیط زیست انسان را به آبادی آن دعوت می کند. پایداری تنها نگه داشتن شرایط برای آیندگان نیست بلکه ارتقای کیفیت زندگی برای آنهاست.

۷-۱- شاخص محیط زیست در اسلام

از دیدگاه آموزه های دینی محافظت از منابع طبیعی و محیط زیست، یکی از مهمترین مسایل اقتصادی، بویژه در عرصه تولید به شمار می رود. در روایات اسلامی، زمین منبع خیر و برکت و همچون مادری مهربان دانسته شده که نگهداری آن بر همگان لازم است. رسول خدا می فرماید: «از زمین محافظت نمائید، چرا که زمین اصل و منشا شماست» (مجلسی، ج ۷، ص ۹۷). همچنین هر گونه تخریب و هدر دادن منابع و آلوده ساختن محیط سخت نکوهش شده است. پیامبر گرامی (ص) می فرماید: «جز به هنگام ضرورت، درخت را قطع مکنید» (کلینی، ج ۵، ص ۲۷). و در گفتاری دیگر می فرماید: «هر کس درخت سدری را ببرد، خداوند او را به سر، در آتش افکند».

از نظر قرآن کریم طبیعت در تسخیر بشر قرار گرفته است، ولی این بدان معنا نیست که بشر بدون هیچ قید و شرطی در تباہ کردن آن آزاد باشد، بلکه انسان باید در محدوده ی قیود و شرایط قوانین الهی عمل کند و با توجه به اینکه او خلیفه ی خداوند است و قدرتی از ناحیه خداوند به وی اعطا شده صرفاً برای زندگی موقت در زمین و نهایتاً بازگشت به سوی اوست ، به بهره برداری از طبیعت بپردازد. قدرتی که به بشر اعطا گردیده، مطلق نیست، بلکه محدود به قید مسئولیت است، آن هم نه تنها نسبت به خداوند، بلکه نسبت به تمام آفرینش .

امام علی - علیه السلام - به مالک اشتر فرمودند: باید توجه تو به آباد کردن زمین بیش از توجه به گرفتن خراج باشد؛ زیرا آن (خراج) جز در نتیجه آبادانی فراهم می‌آید (نهج البلاغه، نامه ۵۳). در روایتی دیگر امام صادق - علیه السلام - دعوت به درخت کاری میکند و هیچ کاری را برتر از آن نمی‌داند. آن حضرت فرمودند: زراعت کنید و درخت بکارید؛ به خدا قسم آدمیان کاری برتر و پاک‌تر از این نکرده‌اند (مجلسی، ج ۱۰۳، ص ۶۸). یا در روایتی دیگر میفرمایند: زندگی جز با سه چیز خوش نمی‌شود: هوای پاک، آب فراوان گوارا و زمین نرم و سست (آماده زراعت) (حرانی، ص ۳۲۰). در آیات روایات زیادی به اهمیت محیط زیست، منابع و سیانت از آنها برای آیندگان اشاره شده است ولی آنچه جلب توجه میکند این روایت از رسول خدا - صلی الله علیه و آله - که فرمودند: نخل را نسوزانید و آن را در آب غرق نکنید. درخت بارور را قطع نکنید و زراعت را به آتش نکشید؛ زیرا شما نمی‌دانید، شاید در آینده به آن نیازمند شوید (کلینی، همان، ص ۲۹).

یکی از اهداف اصلی اسلام با توجه به دید کلی نسبت به انسان، طبیعت و جامعه، حیات و زندگی اسلامی است. توسعه مطلوب اسلامی که همسو با حفظ منابع طبیعی و محیط زیست است، گامی در جهت تحقق حیات طیبه اسلامی، که از اساسی‌ترین اهداف اسلام است، می‌باشد. از نظر زیست‌شناسان باید از طبیعت به اندازه‌ای استفاده کرد که فرصت جبران و تجدید منابع از دست رفته را داشته باشد. (ستاری ساریانقلی، بدری بنام، ۱۳۹۰: ص ۹۲). در دین حنیف الهی... شناخت اصول زیست محیطی و تحصیل آن و پرهیز از تخریب آن و سعی برای سالم سازی آن، از بارزترین حقوق انسانی و نیز از روشن‌ترین تکالیف بشری به شمار می‌آید (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ص ۸۴).

هرگاه آدمیان به این تعالیم گوش جان سپرده و عمل کنند و راه رسم بندگی و خلفه الهی را بپیمایند و با امانتی که خداوند در اختیارشان قرار داده، براساس رهنمودهای ارائه شده از جانب دین عمل نمایند، مشکلات فراوان زیست محیطی که اکنون با آن مواجه هستیم، رخت بر میبندد. مثلاً هرگاه انسانها حقوق یکدیگر را رعایت کنند، در بهره برداری از مواهب طبیعت راه اعتدال را پیش گرفته و دست از زیاده طلبی، حرص و آز، اسراف و اتلاف بردارند، در این صورت دنیای خود را بهشت می‌یابند (فراهانی فرد، ۱۳۸۸: ص ۸۵)

۷-۲- پایداری اقتصادی در اسلام

اهمیت توسعه اقتصادی نقش بارز آن در بنا نهادن جامعه ای آرمانی، در شمار مسلمات کتاب و سنت است. جست و جو در متون اسلامی در این زمینه، نشان می‌دهد که اسلام در پرداختن به مسائل و مباحث مربوط به توسعه اقتصادی، از همه مذاهب و مکاتب دیگر پیشی گرفته است. در دیدگاه اسلامی، توسعه اقتصادی برای جامعه، دستاورد برنامه های اسلام در اجرای احکام الهی و جامعه عمل پوشاندن به تعالیم آسمانی است (محمدی ری شهری، همان: ص ۱۱).

اهداف توسعه اقتصادی از دیدگاه قرآن کریم:

۱. استقلال اقتصادی (نسا، ۴، ۱۴۱) و (آل عمران، ۳، ۱۳۹)
۲. حفظ حاکمیت و اقتدار سیاسی اسلام (انفال، ۸، ۶۰) و (هود، ۱۱، ۱۱۳)
۳. تامین رفاه عمومی و مبارزه با فقر (اعراف، ۷، ۳۲) و (توبه، ۹، ۶۰)
۴. رشد توسعه ای جامع اقتصادی (توبه، ۹، ۶۰)
۵. برقراری عدالت اقتصادی و اجتماعی (بقره، ۲، ۲۶۸)، (علاءالدین، ۱۳۹۰).

امام علی- علیه السلام - می فرماید: هیچ چیزی مانند عدالت باعث آبادانی کشورها نمی شود (غررالحکم، ص ۳۴۰). در این حدیث به عدالت اشاره شده است که یکی از اصلی ترین مباحث توسعه ای اقتصادی است و آنرا عامل آبادانی میدانند. بیش از یک میلیارد نفر در جهان در فقر مطلق به سر می برند. در ایران از برنامه اول توسعه اقتصادی و اجتماعی کشور (سال ۱۳۶۸ هـ ش) تا کنون درصد فقرای روستایی هرگز کمتر از ۲۲ درصد جمعیت کشور نشده است. (زاهدی، نجفی، ۱۳۸۵: ص ۵۸). خداوند در قرآن کریم عامل واپس ماندگی اقتصادی را کفران آیات الهی، بخل، ناسپاسی و اسراف نعمت های خدادادی بیان می کند.

۱. هر جا یافت شوند، مهر ذلت بر آنان خورده است؛ مگر با ارتباط به خدا، (و تجدید نظر در روش ناپسند خود،) و (یا) با ارتباط به مردم (و وابستگی به این و آن)؛ و به خشم خدا، گرفتار شده‌اند؛ و مهر بیچارگی بر آنها زده شده؛ چرا که آنها به آیات خدا، کفر می‌ورزیدند و پیامبران را بناحق می‌کشتند. اینها بخاطر آن است که گناه کردند؛ و (به حقوق دیگران،) تجاوز می‌نمودند (ال عمران، ۳، ۱۱۲).
۲. (برای آنان که کفران نعمت می‌کنند،) مثلی زده است: منطقه آبادی که امن و آرام و مطمئن بود؛ و همواره روزیش از هر جا می‌رسید؛ اما به نعمتهای خدا ناسپاسی کردند؛ و خداوند به خاطر اعمالی که انجام می‌دادند، لباس گرسنگی و ترس را بر اندامشان پوشانید (نحل، ۱۶، ۱۱۲)

۷-۳- پایداری اجتماعی در اسلام

- به هر حال، بهبود زندگی مردم حتی فقیران و بینوایان و مشارکت دهی فعال در همه عرصه‌های اجتماعی و رهایی از فشار استکباری و سلطه قاسطین و قانونگریزان و عدالت ستیزان در آیات قرآنی به عنوان مهم‌ترین شاخص‌ها بیان شده است. این امور موجب افزایش نرخ باروری و جمعیت، کاهش بیکاری، فقر فرهنگی و اجتماعی، پوشش بیمه‌ای و مانند آن می‌شود. هم چنین قانونگرایی و هنجارگرایی در برابر قانون ستیزی و هنجارشکنی از دیگر شاخص‌های مهم اجتماعی در یک جامعه اسلامی رشد و توسعه یافته است. (حکمت خواه، ۱۳۹۲).
- شاخص‌های توسعه‌ی پایدار اجتماعی از دیدگاه قرآن عبارتند از:
۱. همکاری در امور اجتماعی و تقویت نیکوکاری و احسان به یکدیگر (مائده، آیه ۲)،
 ۲. افزایش ازدواج و موالید، ازدواج آسان و تامین مخارج آن از سوی اولیای شخص یا اولیای امور جامعه (نساء، آیه ۳؛ نور، آیه ۳۲)
 ۳. اشتغال برای همه، تامین غذا و مسکن و حداقل‌های زندگی (مفهوم مخالف، آیه ۳۴ سوره حاقه و آیات دیگر)
 ۴. تکافل اجتماعی و بیمه و تامین نیازمندان (ذاریات، آیه ۱۹؛ معارج، آیات ۲۴ و ۲۵) - (حکمت خواه، ۱۳۹۲).

توسعه‌ی جمعیت: درمباحث توسعه‌ی پایدار یکی از اهداف اصلی توسعه، کنترل رشد جمعیت است. در صورت یکه در تعالیم اسلامی، تشویق به تکثیر اولاد با شرط تربیت انسان مؤمن، صالح، کوشا و فداکار به چشم می‌بخورد، زیرا فزونی تعداد مسلمین مایه‌ی مباحثات اسلام است. بنابراین رشد جمعیت به طور قاطع مخرب محیط زیست نیست اما تا زمانی که تربیت انسان مطابق با اصول تربیتی اسلامی نباشد رشد جمعیت تهدیدی بر استفاده از طبیعت و کنترل رشد جمعیت عاملی بر استفاده کمتر از طبیعت و به تبع آن تخریب کمتر محیط زیست و پایایی منابع طبیعی است. (ستاری ساربانقلی، بدری بنام، همان: ص ۹۲)

عدالت اجتماعی: عدالت اجتماعی عبارت است از اینکه حق هر صاحب حقی را به او بدهند، و هر کس به حق خودش که لایق و شایسته آن است برسد، نه ظلمی به او بشود و نه او به کسی ظلم کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۵۷۱)

مردم (در آغاز) یک دسته بودند؛ (و تضادی در میان آنها وجود نداشت. بتدریج جوامع و طبقات پدید آمد و اختلافات و تضادهایی در میان آنها پیدا شد، در این حال) خداوند، پیامبران را برانگیخت؛ تا مردم را بشارت و بیم دهند و کتاب آسمانی، که به سوی حق دعوت می‌کرد، با آنها نازل نمود؛ تا در میان مردم، در آنچه اختلاف داشتند، داوری کند. (افراد باایمان، در آن اختلاف نکردند؛ تنها (گروهی از) کسانی که کتاب را دریافت داشته بودند، و نشانه‌های روشن به آنها رسیده بود، به خاطر انحراف از حق و ستمگری، در آن اختلاف کردند. خداوند، آنها را که ایمان آورده بودند، به حقیقت آنچه مورد اختلاف بود، به فرمان خودش، رهبری نمود. (اما افراد بی‌ایمان، همچنان در گمراهی و اختلاف، باقی ماندند.) و خدا، هر کس را بخواهد، به راه راست هدایت می‌کند. (بقره، ۲، ۲۱۳) این آیه تشریح کننده زندگی اجتماعی بشر است، انسان در سایه قرآن و کلام الهی میتواند به حیات اجتماعی خود ادامه دهد و اجتماع پایدار انسانی را، در گرو عمل به آموزه‌ها و تعالیم دینی می‌داند.

۸- وجه افتراق

هرگاه توسعه را در چهار رچوب تعریف متداول ارزیابی کنیم ، درمی یابیم که هدف اسلام از توسعه اقتصادی با هدف توسعه در نگرش مادی متفاوت است . در منظومه تمدن مادی ، توسعه مادی الگویی است ایده آل و نهایی مطلوب که انسان در جست و جوی آن است . بر پایه این تصور و با بهره گیری از دستگاه های عظیم تبلیغاتی ، کشورهای پیشرفته از رهگذر توسعه اقتصادی ، توانسته اند این گونه وانمود کنند که الگوی زندگی و شیوه انسانی آنان ، از دیگر ملت های برتر و با معیارهای بشری سازگارتر است . وقتی همه امور در یک چیز به نام هدف تمرکز می یابد ، طبیعی است که آن هدف مرکز ثقل همه ارزش ها و آرمان ها گردد و مرکزی شود برای جذب همه تلاش ها و رویکرد ها . این ، همان جایگاهی است که توسعه اقتصادی در عصر جدید یافته است . در سال های پس از جنگ دوم جهانی که گفت و گوی جدی درباره دو مقوله پیشرفت و واپس ماندگی پیش آمد ، مجموعه کشورهای جهان سوم به سوی توسعه اقتصادی جهان غرب به مثابه الگوی عالی و چهار چوب نمونه و مطلوب روی آوردند ، در آن مرحله ، این رویکرد به قالبی فکری تبدیل شد که افکار بسیاری از متفکران جهان سوم را به محور توسعه اقتصادی و ضرورت ایجاد تحول در دو زمینه فرهنگی و اجتماعی به منظور دستیابی به رشد اقتصادی ، سوق داد . (محمدی ری شهری، همان، ص: ۲۴).

اما در تمدن اسلامی ، توسعه اقتصادی هدف برتر نیست . در این تمدن ، هدف آن است که همه استعداد های انسانی شکوفا گردد و نهفته های او هویدا شود تا به سوی کمال مطلق راه برد و به سعادت ابدی و پایدار دست یابد . توسعه اقتصادی ، تنها مقدمه ای برای رسیدن به همین هدف است . با همین رویکرد است که اسلام ، جامعه انسانی را نیازمند تحقق رفاه فراگیر و ارتقا یافتن به کمال مطلق می داند تا در کنار شاخصه های مادی و دنیایی ، همچون درآمد ناخالص ملی ، سرانه آموزش ، دستیابی به امکانات گوناگون زندگی ، آزادی انتخاب ، مشارکت سیاسی ، و همانند آن ها ، به ضرورت های دیگر که در رشد و ارتقای شاخصه های معنوی ، همچون ایمان و اخلاق و اعمال صالح متجلی می شوند ، نیز عنایت ورزد . (محمدی ری شهری، همان، ص: ۲۵).

اسلام توسعه را کاملاً ترغیب و تشویق کرده است؛ منتهی توسعه در اسلام دارای دو نوع متفاوت است. یک نوع، توسعه ای تکثیری است که اسلام در همه جا آن را مذمت کرده است؛ و یک نوع دیگر، توسعه ای کوثری است که اسلام در همه جا از آن حمایت کرده است. توسعه ای کوثری آن است که «پایدار» و «همه جانبه» باشد. معنای پایدار آن است که نسل آینده را هم در نظر داشته باشد. مثلاً باید مشخص شود که آنچه که در کشور وجود دارد، کدام سرمایه است و کدام درآمد؟ مثلاً کشوری که دارای نفت است، اگر دولت آن بخواهد کشور را با نفت فروشی اداره کند، این آغاز ورشکستگی است. برای اینکه نفت سرمایه است و سرمایه را نمی توان فروخت . بنابراین توسعه ای کوثری از اینجا شروع می شود. شاخصه ای اول این است که بفهمیم سرمایه چیست و سود کدام است؟ باید سرمایه را کاملاً حفظ کرد و راه ایجاد درآمد را دانست؛ بعد از استحصال درآمد، آن را هم در داخل و هم در خارج عرضه کرد تا نیاز کشور تأمین شود. شاخصه ای دوم آن است که توسعه، همه جانبه و پایدار و در طول و برای همه نسل ها باشد و نه در عرض و برای یک نسل. خداوند همه جانبه بودن را در سوره ای حشر قرآن کریم چنین معرفی می نماید «كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» (حشر، ۵۹، آیه ۷) . یعنی آنچه که به شما عطا کردیم سرمایه می شود و آنجا که می گوییم سهم فقرا را بدهید برای این است مبدا سرمایه و ثروت در بین یک عده خاص دست به دست شود. که دولت در آیه یعنی تداول و دست به دست شدن. ثروت مثل خون مملکت است. اگر خون فقط در یک بخش از اعضای بدن جریان داشته باشد، بقیه ای اندام ها فلج می شوند. قرآن کریم می فرماید این ثروت باید تداول بین الناس اجمعین داشته باشد، نه بین الأغنیاء منکم (جواد ای آملی ، ۱۳۹۳) .

۹- نتیجه گیری

انسان مورد نظر اسلام در بستر توسعه نه گرفتار دست آورد های رشد خود ساخته می شود و نه دچار بحران معنویت و به دنبال آن بحران هویت و نه گرفتار زهد خشک و روح صوفیانه، بلکه با برخورداری از مواهب دنیا در کنار آینده ی روشن اخروی، در مسیر عدالت طی طریق می کند. خداوند در آیه ۵۵ سوره ی نور می فرماید: خداوند به کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند وعده می‌دهد که قطعاً آنان را حکمران روی زمین خواهد کرد، همان گونه که به پیشینیان آنها خلافت روی زمین را بخشید؛ و دین و آیینی را که برای آنان پسندیده، پابرجا و ریشه‌دار خواهد ساخت؛ و ترسشان را به امنیت و آرامش مبدل می‌کند، آنچنان که تنها مرا می پرستند و چیزی را شریک من نخواهند ساخت. و کسانی که پس از آن کافر شوند، آنها فاسقانند. این وعده در مقابل ایمان و اعتقاد قلبی انسان به خداوند است، که در نتیجه آن منجر به توسعه ای پایدار می شود. دین اسلام برنامه ای کامل برای زندگی بشر از سوی خالق هستی است، که در تمامی جنبه های زندگی راحل هایی برای عبور و مقابله با مشکلات دارد. انسان مسلمان در سایه تعالیم دینی هرگز اسراف نمی کند و از منابع که در اختیار اوست به اندازه استفاده می کند و خود را در مقابل جامعه و افراد آن مسئول می داند، شهوتی در مقابل دنیا به خود راه نمی دهد، زیرا حفظ دنیا را وسیله ی برای گذار از دنیای فانی میداند نه هدفی برای جاودانی.

۱. تکنولوژی روز که در گذشته باعث تخریب محیط زیست شده است می تواند به کمک توسعه ی پایدار بیاید و شرایط محیطی را بهبود بخشد.

۲. می توان از آموزش عمومی به عنوان ابزار جهت رسیدن به اهداف توسعه ی پایدار استفاده کرد، اگر شهری پایدار برای مردم طراحی گردد و آنها الگو های زندگی خود را تغییر ندهند هیچ پایداری ایجاد نمی شود. وجود مردمی آگاه لازمه ی به وجود آمدن توسعه ی پایدار است .

۳. هویت به عنوان یکی از شاخص های توسعه اجتماع پایدار، بازشناسی، احیاء و تقویت آن برای ما که هویتی در راستای پایداری داشتیم امری الزامی است.

۴. برای رسیدن به توسعه ای پایدار، خدا محوری را به جای انسان و محیط محوری قرار دهیم. توسعه ای پایدار نیازمند آموزه و تعالیمی پایدار است، آموزش تعالیم دینی و دیدگاه اسلامی در این رابطه الزامی است.

۵. با این شرایطی که پیش می رویم، نباید فراموش کرد که تنها استفاده کننده هستیم ، نمیتوان از زوال زمین جلوگیری کرد، بلکه می توان نابودی آنرا به تعویق انداخت.

در نشست ۲۰۱۵ توسعه پایدار سازمان ملل متحد هفده هدف و یکصد و شصت و نه شاخص برای تحقق توسعه ی پایدار مشخص شد که در پژوهش های بعدی بررسی نحوه ی چگونگی تحقق این اهداف در فضای شهری پیشنهاد می گردد. تا با ارتقای علمی معماران ، شهرسازان و طراحان محیطی در این حوزه، شاهد توسعه ای پایدار در فضاهای شهری باشیم.

مراجع

[1] url 1: www.sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld

[۲] دهخدا ، ع ، لغت نامه ی دهخدا ، چاپ دوم ، مؤسسه دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ، ۱۳۷۷.

[3] url 2: Gilman R. ; Sustainability, URL :<http://www.context.org/ICLIB/DEFS/AIADef.htm>, 1996.

[۴] مفیدی شمیرانی، م ، اخترکاو، م ، بررسی تحول جهانی شاخص های توسعه پایدار، اولین کنفرانس ملی صنعت دانشجو و توسعه پایدار ، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران ، ۱۳۸۶.

[5] UNDP; Human development report ; New York :Oxford Univercity Press, 1994.

**3.th International Congress on Civil Engineering , Architecture
and Urban Development
29-31 December 2015, Shahid Beheshti University , Tehran , Iran**

[6] World Commission for Environment and Development WCED, 'Our Common Future', Oxford: Oxford University Press ,1987

- [7] اسدپور ، ع ، الگوهای پایداری در معماری کویر ایران ، مجله ی ما ، شماره ۲۵ ، ۱۳۸۵
- [8] پرم ، ر ، یوما و مک گیل ، ری جیمز ، اقتصاد محیط زیست و منابع طبیعی ، ترجمه حمیدرضا ارباب ، تهران ، نشر نی ، ۱۳۸۲
- [9] زاگس ، ا ، بومشناسی و فلسفه توسعه ، ترجمه فریده فرهی و وحید بزرگی ، تهران ، نشر مرکز ، ۱۳۷۶
- [۱۰] ایروانی ، ه ، معماری پایدار کویر ، دیروز و امروز ، همایش علمی منطق های معماری کویر ، دانشگاه ، آزاد اسلامی اردستان ، اردستان ، ۱۳۸۵
- [۱۱] صابری فر ، ر ، توسعه ی شهری پایدار ، مجله ی پیک نور ، شماره ۱۸ ، تابستان ۱۳۸۶
- [12] Hall, P , Toward sustainable livable and innvatitve cities for 21 century The third conference of the world capitals, Tokyo, 1993.
- [۱۳] پاگ ، س ، شهرهای پایدار در کشورهای در حال توسعه ، ترجمه ناصر محرم‌نژاد ، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ، تهران ، ۱۳۸۳
- [14] Mukomo, s. on sustainable urban development in sub Saharan Africa . Cities, 1996.
- [۱۵] سپهوند ، ر ، عارف‌نژاد ، م ، اولویت بندی شاخص های توسعه پایدار شهری با رویکرد تجزیه و تحلیل سلسله مراتبی گروهی ، فصلنامه مطالعات برنامه ریزی شهری ، سال اول ، شماره ی اول ، بهار ۱۳۹۲
- [۱۶] قرخلو ، م ، حسینی ، ه ، شاخصهای توسعه ی پایدار شهری ، دو فصلنامه جغرافیا و توسعه ناحی های ، شماره ی ۸ ، دانشگاه فردوسی مشهد ، مشهد ، ۱۳۸۶
- [۱۷] شکویی ، ح ، جغرافیا و مذهب . فصلنامه تحقیقات جغرافیا ، شماره ۳۰ ، ۱۳۷۲
- [۱۸] کاظمی ، موسی ، توسعه ی پایدار شهری مطالعه ی موردی شهر قم ، مجموعه مقالات در اولین همایش مدیریت و توسعه ی پایدار در نوحی شهری ، تبریز ۱۳۷۹
- [۱۹] لقای ، ح ، محمدی زاده ، ح ، مقدمه ای بر توسعه ی شهری پایدار شهری و نقش برنامه ریزی شهری ، فصلنامه ی هنر های زیبا ، شماره ی ۶ ، ۱۳۸۷
- [۲۰] شکویی ، ح ، اندیشه های نو در فلسفه ی جغرافیا جلد دوم فلسفه های محیطی و مکتب های جغرافیایی ، تهران ، موسسه جغرافیایی و کارتو گرافی و گیتا شناسی ۱۳۸۲
- [۲۱] محمدی ری شهری ، م ، توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث ، موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث سازمان چاپ و نشر ، ۱۳۹۱
- [۲۲] قرآن کریم .
- [۲۳] مجلسی ، م ، بحار الانوار ، جلد ۷ ، ترجمه محمدباقر کمره ای ، نشر اسلامیه ، تهران ، ۱۳۸۵
- [۲۴] کلینی ، م ، اصول کافی ، جلد ۵ ، ترجمه محمدباقر کمره ای ، نشر دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی ، تهران ، ۱۳۷۹
- [۲۵] نهج البلاغه
- [۲۶] مجلسی ، م ، بحار الانوار ، جلد ۱۰۳
- [۲۷] حرانی ، ا ، تحف العقول ، ترجمه ی علی اکبر میرزایی ، نشر صالحان ، قم ، ۱۳۸۹
- [۲۸] ستاری ساربانقلی ، ح ، بدری بنام ، ن ، مقایسه تطبیقی شاخص های معماری پایدار در دوران معاصر با آموز ههای قرآن کریم ، فصلنامه ی ادبیات و هنر دینی ، شماره ی چهارم ، ۱۳۹۰
- [۲۹] جوادی آملی ، ع ، اسلام و محیط زیست ، تنظیم عباس رحیمیان محقق ، نشر اسراء ، چاپ چهارم ، قم ، ۱۳۸۸

**3.th International Congress on Civil Engineering , Architecture
and Urban Development
29-31 December 2015, Shahid Beheshti University , Tehran , Iran**

- [۳۰] فراهانی فرد ، مبانی کلامی توسعه ی پایدار ، فلسفه دین ، سال هشتم ، شماره پنجم ، بهار ۱۳۸۹.
- [۳۱] علاالدین ، م ، آشنایی با آیات اقتصادی قرآن کریم ، فصلنامه قرآنی کوثر ، شماره ۳۸ ، بهار و تابستان ۱۳۹۰.
- [۳۲] آمدی ، ع ، غررالحکم ، ترجمه هاشم رسولی ، دفتر نشر فرهنگ اسلامی ، تهران ۱۳۷۸.
- [۳۳] زاهدی ، ش ، نجفی ، غ ، بسط مفهومی توسعه ی پایدار ، فصلنامه مدرس علوم انسانی، سال دهم، شماره ۴ پیایی ۴۹ ، دانشگاه
دانشگاه تربیت مدرس، تهران ، ۱۳۸۵.
- [۳۴] حکمت خواه ، ع ، شاخص های پیشرفت و توسعه از دیدگاه قرآن ، روزنامه کیهان ، ۱۲/۱۱ ، ۱۳۹۲.
- [۳۵] طباطبایی، م ، تفسیر المیزان ، ترجمه موسوی همدانی سید محمد باقر، ناشر دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ
پنجم، قم ، ۱۳۷۴.
- [۳۶] جوادی آملی ، ع ، علوم انسانی اسلامی، توسعه ممدوح؛ توسعه مذموم، فصل نامه علمی-تخصصی، علوم انسانی، صدا، شماره ۱۰، تابستان، ۱۳۹۳